

В.А. Храновський

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НАЗВ КАЛЕНДАРНИХ МІСЯЦІВ В ЕЛАМІ ЕПОХИ ІІІ ДИНАСТІЇ УРУ

ЯК ВІДОМО, чимало реалій та атрибутів сучасної людської цивілізації, таких як писемність, школа, наукові знання, юридична система тощо, вперше в історії виникли у найдавніших державах Дворіччя, Еламу та Єгипту. До переліку основних атрибутів певної культури й цивілізації слід віднести також і календарно-культуові системи, що відображають відношення відповідного етносу чи етнічної спільноти до простору і часу, в яких формуються особливості етнічного характеру.

Ряд вчених, зокрема сучасний російський шумеролог В.В. Смелянов, намагалися визначити сакральні центри відповідних культур – найбільш шановані свята, періоди року, коли ці свята відзначалися, яким богам вони були присвячені, які ритуальні дії відбувалися під час таких сакральних дат тощо [Емельянов 2003, 251]. Інші дослідники календарних систем різних спільнот, зокрема В.Я. Пропп, звертали увагу на необхідність проведення не лише детального дослідження змісту текстів, що містять дані про календарні свята, а й увесь їхній річний цикл, що цілком необхідно для більш глибокого розуміння суті кожного окремого свята [Пропп 1995, 21]. Точку зору В.Я. Проппа підтримував також і С.Я. Серов, який вважав, що «календар є не лише способом вимірювання часу, а й системою міри та детермінатором простору вказаної культури. Його можна розглядати не лише у формальному аспекті – генеалогічно, за принципом організації, а й необхідно звернути увагу на зміст кожного з відрізків того чи іншого календаря» [Календарь в культуре народов мира 1995, 6]. Інший сучасний учений, А.К. Байбурін, підкреслюючи необхідність дослідження взаємозв'язку між календарними святами у структурному та символічному аспекті, писав, що «ті процеси, які відбуваються між двома календарними ритуалами, можна представити як зростання суперечностей між природним

плином часу і його структурним оформленням у ритуалі. Завдання наступного ритуалу – усунути цю невідповідність, „узаконити” зміну, що відбулася, й таким чином санкціонувати новий стан світу» [Байбурін 1993, 123].

У цій статті здійснено чи не найпершу спробу дослідити у синхронному плані з елементами діахронного дослідження найдавніший календарно-ритуально-міфологічний цикл уявлень давніх еламців про світоустрій, що сформувалися безпосередньо у результаті адаптації до кліматично-ландшафтних умов середовища їхнього існування на території Південно-Західного Ірану – на Сузіанській (Хузестанській) рівнині та розташованих на північ, схід і південний схід від неї гірських долинах, – а також під впливом шумерських традицій, зокрема в епоху ІІІ династії Уру. Сузіанська рівнина є продовженням Месопотамської рівнини, і це сприяло тому, що Елам з доісторичних часів розвивався паралельно із Дворіччям, постійно перебував під культурним впливом Месопотамії та водночас був її постійним суперником у політичному й культурному аспектах у боротьбі за гегемонію в регіоні [Храновський 2007, 1, 9; Ghirshman 1997, 5; Negahban 1993, 26].

Саме до періоду ІІІ династії Уру (2114–2006 рр. до н.е.) належать найдавніші з відомих сучасній науці джерел, знайдених на території Еламу, що містять назви календарних місяців. Сузіана була підкорена на 28-му році царювання Шулгі (роки правління – 2095–2048 рр. до н.е.), наймогутнішого правителя зазначеної династії. Протягом тривалого періоду в цій ключовій еламській області правили нееламські намісники. Проте Шулгі вдалося повернути на свою сторону еламських жерців завдяки тому, що, згідно з одним із царських написів, він, «могутній цар Уру, Шумеру й Аккаду», побудував у Сузах храм «своєму володареві богів Іншушінаку», тобто богам-покрови-

телеві Суз, і зробив щедрі пожертвування. Наступні еламські правителі ці жертвування замурували у фундаменти своїх нових храмів [Хинц 1977, 79–81]. Зближення й синкретизація шумеро-аккадської та еламської релігійних традицій відобразилися й у поширенні шумерських та аккадських назв місяців в еламських календарних системах, а також у перекладі назв власне еламських місяців шумерською та аккадською мовами (табл. 1).

В епоху III династії Уру відбувся перехід історичних областей, що входили до цієї держави, у тому числі й Сузіани, від суспільно-політичного устрою ранніх номових держав (або міст-держав), що розташовувалися на природно обмежених територіях, які штучно зрошувалися магістральним каналом [Вейнберг 1986, 29], до централізації влади. У цих містах-державах у Ранньодинастичний період панували властиві шумерам общинні устої, й керівна функція належала общинній аристократії, що чинила опір владі одного лідера, а сам цар,

як правило, обирався з представників храмової знаті терміном на один рік [Емельянов 2003, 57]. В епоху останньої шумерської III династії Уру, як і в епоху держав на території Дворіччя, що їй передували, – Аккадського царства та держави гірських завойовників-гутіїв, – посилилася влада одного царя-деспота, характерна для семітських та єгипетських державних утворень, для яких з давніх часів було властиве прагнення до уніфікації влади та політичного об'єднання країни, до обоження царя та жорсткої ієрархізації пантеону. Афразійська свідомість, за словами В.В. Емельянова, «любить єдність несхожих феноменів, шумерське ж, навпаки, віддає перевагу багатоманітності схожих і навіть подібних одна одній речей» [Емельянов 2003, 75]. У вказаний період шумерська мова панувала в храмах, канцелярії та у школах, але населення Південного Дворіччя спілкувалося вже аккадською мовою. Релігійна система була змішаною – шумерсько-аккадською, в якій переважав шумерський елемент. Цар-

Таблиця 1.

Календарні системи в Еламі у хронологічному порядку (за Дж.П. Бацелло) [http://digilander.libero.it/elam/elam/chicago.htm]

cert	Babylonian standard	native	Susa Akkadian XX-XVII	Haft Tepe Akkadian XIV	Tall-i Malyān Elamite XI	Assyrian texts Akkadian VIII-VII	Persepolis Elamite VI-V
I	nisannu (BĀR)	šerī ša ešēdi / šerī ebūri	addaru / A ŠĀ DINGIR.RA ŠE.KIN.KUD.A ?	a-da-ni	(BĀR ZAG GAR)	šabātu / BĀR.SAG.SAG	zikli
II	ayaru (GU ₄)	pit bābi	šerī ša ešēdi / šerī ebūri	še-er-i-EBUR	adan (GU ₄)	adan	zarpakim
III	simānu (SIG ₄)	DINGIR.MAH	pit bābi	pi-it-ba-ba		šerī EBUR	hadar
IV	du ² uzu (ŠU)	?	DINGIR.MAH	DINGIR.MAH / be-el-li DINGIR		pit bābi	hallime
V	abu (NE)	lanlube	abu	a-bi	belli	DINGIR.MAH	zilatam
VI	u ² lu (KIN)	?	lanlube	la-al-lu-u-bi-e	api (KIN) / mansarki	abu	bellit
VII	tašritu (DU ₆)	šerī ša ešēdi	A ŠĀ DINGIR.RA URU ₄ ?	še-bu-še-bi-i	lanlube	lak(l)ubū	manšarki
VIII	arašsamna (APIN)	tamhīru	šerī ša ešēdi	še-er-i-URU ₄	siban	sibūtu / šebūtu	lankelli
IX	kis(s)ilimu (GAN)	zilitum	tamhīru	tam-hi-ri	šerum / šerman	šerī ša ešēdi / AB SĪN URU ₄ -ši	šiban
X	tebātu (AB)	hultuppū	zilitum	si-li-li-ti	gammama	tamhīru	šerim
XI	šabātu (ZIZ)	šabātu	hultuppū	hu-ul-tu-up-pi-e		zilitum	kutmama
XII	addaru (SE)	addaru	šabātu	ša-(a)-ba-a-li		hultuppū / HUL.DUB.E	aššetukpi

ська влада раніше передавалася правителям різних міст-держав по черзі, шляхом жеребкування та складних магічних ритуалів. У посемітизованому шумерському суспільстві Дворіччя та в середовищі еламсько-шумерської спільноти Сузіани влада почала передаватися у спадок, увійшов культ обоженуваного царя, і цей культ у певній мірі нівелював календарно-ритуальні традиції жителів ранніх номових міст-держав, що базувалися на природно-господарських календарних циклах. Зокрема, в епоху царювання Шульгі, якого було проголошено божеством, у багатьох, практично у всіх номах, підвладних III династії Уру, було введено місяць під назвою *iti ezem-dšul-gi*, тобто «місяць свята божественного (царя) Шульгі» [Дьяконов 1975, 308–309; Емельянов 2003, 105–107]. У цю епоху, незважаючи на жорстку централізацію влади, зведення всієї землі в кадастри, перетворення всіх вільних селян у державних сільськогосподарських підневільних робітників [Емельянов 2003, 85], календарну систему ще не було уніфіковано й зберігалися, з деякими змінами, календарі окремих міст-держав, що у Ранньодинастичну епоху були фактично незалежними [Дьяконов 1975, 308–310].

Шумерські й аккадо-вавилонські культові календарі почали вивчатися ще у першій половині минулого століття. Зокрема, у 1915 році було видано працю Б. Ландсберґера «*Der Kultische Kalender der Babylonier und Assyrer*» на основі розшифрованої до того часу певної кількості шумерських, вавилонських та асирійських джерел, що містили назви календарних місяців та обряди, пов'язані з ними. За браком тодішніх знань у галузі стародавніх мов та клинопису ця праця швидко застаріла, проте як енциклопедія відомостей про календар ще й досі є цінною для науки [Емельянов 1999, 26; Landsberger 1915]. Найпершою й найсерйознішою працею про вавилонські місяці, у які відбувалися певні свята та обряди, що зіставлялися з єврейськими та арабськими, була праця С. Ленгдона «Вавилонські місяцеслови», основна цінність якої полягає в точному перекладі та інтерпретації назв багатьох шумерських і вавилонських місяців [Емельянов 1999, 26; Langdon 1934]. Серед наукових доробків з цієї тематики, створених у 70-ті рр. минулого століття, слід відзначити працю японського шумеролога

Ш. Ямамото, присвячені дослідженню зв'язків календарних свят шумерів з подіями сільськогосподарського року [Емельянов 1999, 26; Yamamoto 1979, 85–93], а також статті І.М. Дьяконова, М.А. Дандамаєва та В.А. Лівшиця, надруковані у додатку до російського перекладу монографії Е. Бікермана «Хронологія Стародавнього світу», що вийшла у 1975 році. У цих статтях наводяться переліки календарних місяців шумерських номових міст-держав, а також вавилонського, еламських і давньоперського календарів та коротко розповідається про зв'язок календаря з циклом землеробських робіт [Емельянов 1999, 27; Дьяконов 1975, 307–319; Дьяконов, Дандамаєв, Лившиц 1975, 300–304]. Значною подією в історії дослідження шумерського календаря було опублікування в 1999 році праці петербурзького шумеролога В.В. Емельянова «Ниппурский календарь и ранняя история зодиака», у якій вчений здійснив глибоке дослідження календаря священного для шумерів міста Ніппура, що став пізніше, можливо при цареві Ішбі-Еррі з династії Ісіну (близько 2017–1985 рр. до н.е.), після загибелі III династії Уру, єдиним календарем Дворіччя, пізніше семітські аналоги назв ніппурських місяців перейшли до єврейського та арабського календарів та до календаря асирійців-християн. У цій монографії проведено глибокий аналіз зв'язків календарного циклу з релігійними уявленнями шумерів та порівняльний аналіз ніппурського календаря із семітськими календарними системами, календарними уявленнями стародавніх народів Середземномор'я і навіть слов'янських народів. Здійснено також діахронний аналіз документів пізньошумерської й післяшумерської епохи та періоду Вавилонського й Асирійського царств, зокрема пояснювальні тексти щодо назв місяців та змісту релігійних культів, а також міфологічні тексти для більшого розуміння семантики назв ніппурських місяців. Особливо заслуговує уваги дослідження уявлень шумерів про зв'язок між природними явищами в кожному окремому місяці та появою на небесному горизонті певного сузір'я, що лягли в основу формування відомої нам системи образних знаків зодіаку європейської та близькосхідної астрології (Водолій, Овен, Діва тощо) [Емельянов 1999, 28–29].

Власне еламським календарним системам було присвячено лише дві праці. Першою з них є стаття А.А. Фреймана «Древнеперсидский календарь в свете новейших открытий», опублікована в 1946 році і присвячена зв'язку між давньоперським ахеменідським календарем, назви місяців якого були присутні в еламських господарських табличках у Персеполі та інших еламських джерелах епохи Ахеменідів, і шумерсько-вавилонським календарем [Фрейман 1946, 15–29]. Друга праця – опублікована у 2000 році в Інтернеті стаття італійського дослідника Еламу Дж.П. Бацелло «Babylonia and Elam. The Evidence of the Calendars», що являє собою короткий історичний огляд еламських календарних систем від XX до VII ст. до н.е. зі спробою провести паралелі між місяцями еламського календаря, семантику назв яких внаслідок слабкої вивченості еламської мови важко визначити, та синхронними їм місяцями вавилонського й асирійського календарів [Basello].

Не всі місяці еламського календаря, відомі науці з джерел, що дійшли до наших днів, мали власне еламські назви. Чимало місяців, особливо у давньоеламську епоху (XX–XIV ст. до н.е.), або називалися так, як у шумерських державах та документах епохи Вавилонського царства, або ж звучали шумерською чи аккадською мовою, проте мали місцеву семантику. Серед документів, складених в епоху, про яку йдеться у цій статті, і доступних її авторів, еламським за походженням є хіба що місяць *zi-li₂-li₂-tum* [<http://cdli.ucla.edu/P112937>].

Авторів статті при її написанні були доступні адміністративно-господарські документи, що зберігаються у Луврському музеї в Парижі та Тегеранському національному музеї й містяться на інтернет-сайті <http://cdli.ucla.edu>. На цьому сайті розміщені створені на базі Каліфорнійського університету (США) у рамках «Cuneiform Digital Library Initiative» електронні репродукції адміністративних шумеромовних текстів епохи III династії Уру, написаних на глиняних табличках і виявлених при розкопках у Сузах. Основним змістом цих текстів є повідомлення про видачу продуктів, худоби, металевих і дерев'яних виробів, посуду для повсякденного раціону або ж у зв'язку з певними святами. Автора роботи, як і інших дослідників календарних систем Дворіччя

та Еламу, ці документи цікавлять лише у двох аспектах: 1) як надійні джерела, що підтверджують наявність календарної системи в Еламі з прадавніх часів; 2) як джерела, що свідчать про її тісний взаємозв'язок з месопотамськими календарними системами. Тому в цій статті цитуватимуться назви місяців, а решта тексту буде опускатися у зв'язку з відсутністю потреби у ньому, що-правда крім випадків наявності у таких текстах натяків про порядок місяців у календарній системі Суз у вказану епоху.

Проблему встановлення порядку місяців доніппурських календарів Дворіччя та Еламу ще остаточно не вирішено [Дьяконов 1975, 308]. І тут справа не лише у браку текстів цієї епохи та попередніх періодів, що містили б чіткі переліки місяців. Навіть у випадку їхньої наявності при діахронному аналізі таких переліків можна помітити різницю у написанні місця місяців з однією й тією ж назвою у їхніх переліках, що належать до різних періодів чи міст або держав. Наприклад, згаданий еламський місяць *zi-li₂-li₂-tum* (*si₂-li₂-li₂-tum*) згідно з одним з асирійських джерел з Ашшуру, що належать до I тис. до н.е., відповідає 11-му асиро-вавилонському місяцю *šabatu*, який згідно з діахронним аналізом більш пізнього, асирійського джерела, що зіставляє асирійський та еламський календарі, відповідає 11-му місяцю асиро-вавилонського календаря *šabatu*, відомому і в наші дні з єврейського (місяць шват, що відповідає січню-лютому), арабського сонячного (місяць шубат, що відповідає лютому) та асирійського християнського календарів (місяць шват – лютий). Цей місяць починався у 2-й половині січня та закінчувався у лютому. Аккадською мовою *šabatu* означало «побити (вітром)», «змести (водою під час потопу)». Саме в цей час у Месопотамії та Сузіані внаслідок частих дощів у річках та каналах підіймається вода і дме сильний вітер з моря. У місяць шабату здійснювалися жертвопринесення на честь асирійського бога лютого вітру Дагана та шумеро-вавилонського Ішкура-Адада, божества грози, бурі та дощу. У цей період Сонце переходить у знак Водоля (21 січня), а за два дні до того православні християни святкують Водохреще [Емельянов 1999, 129–134]. Проте у переліку місяців еламського календаря, знайденого на розкопках поселення

Хафт-тепе на південний схід від Суз, місяць з подібною назвою si-li-li-ti (табл. 1) займає 10-те місце [Negahban 1993, 367].

На Хафт-тепе у результаті археологічних розкопок, що проводилися у 60–70-ті роки минулого століття, було знайдено храмовий комплекс та некрополь періоду правління царя Темпі-Ахара (Темпі-Ахара), який прийшов до влади після повалення касситського панування в Еламі. Період царювання цього правителя раніше відносили до 2-ї половини XIV ст. до н.е. [Negahban 1993, 395]. Проте французькі дослідники М.Ж. Стев та Ф. Валла, навівши дані знайдених наприкінці 80-х рр. XX століття у Берлінському музеї пошкоджених еламських табличок, що розповідають про династичні шлюби між останніми касситськими царями Вавилонії та першими царями еламської Іге-Халкідської династії, початок царювання якої раніше відносили до кінця XIV – початку XIII ст. до н.е. [Хинц 1977, 112–115], прийшли до висновку про датування цих подій століттям раніше, а також висловили гіпотезу про датування періоду правління Темпі-Ахара, відповідно до якої цей період може бути синхронним епосі царювання касситського царя Кадашмана-Харбе (точні роки правління цього царя невідомі, проте, згідно з наявними джерелами, він правив до Курігальзу I, тобто у 2-й половині XV ст. до н.е.) [Steve, Vallat 1990, 152–154].

Причини такої розбіжності можуть бути різні. Однією з важливих передумов зміни порядку місяців із плином часу був поступовий перехід жителів давнього Дворіччя та Еламу від суто місячного календаря, що на 11 діб коротший від сонячного, до місячно-сонячного. У давніх шумерських номових державах принаймні у середині III тис. до н.е. було вжито заходи щодо узгодження місячних календарів із сонячним роком, що більш відповідав природно-господарському календарю землеробських суспільств, ніж місячний, який був зручним для первісних общин мисливців та збирачів, а також кочовиків-скотарів. Сонячний календар був зручнішим, ніж місячний, для простих землеробів, які мали знати, коли розливаються ріки, щоб встигнути очистити старі канали та прорити нові, створити необхідні для зрошення полів водосховища та укріпити дамби, щоб знати, коли спаде вода, аби приступити до оранки та сівби, коли почнеться

спека, щоб не спізнитися з перегонем худоби на нові пасовища. Вигідним був цей календар і для влади у плані збору податків після збору врожаю певної культури у певні місяці. Тому шумерські чиновники вже близько 2500 р. до н.е. вели точний і детальний рахунок по днях, місяцях і роках та сприяли введенню місячно-сонячного календаря, згідно з яким сільськогосподарський рік складався з 12 місяців, одні з яких мали 29, другі – 30 діб, що вираховувався за фазами місяця, і цей рік періодично доповнювався високосним тринадцятим місяцем, щоб підганяти цей місяць до пори ранніх жнив ячменю, що припадає на лютий – першу половину березня [Бикерман 1975, 18–19]. Високосний місяць вставляли приблизно раз у три роки, проте, на думку І.М. Дьяконова, плутанина з відповідністю назв сільськогосподарських робіт та місяців давніх месопотамських календарів при їхньому аналізі пов'язана з недотриманням вставки високосних місяців при зсуві місячного року, внаслідок чого нерідко бувало так, що місяць жнив чи оранки наставав дещо пізніше чи раніше, ніж виконувалися ці роботи [Дьяконов 1990, 291].

За даними ніппурського календаря, вищезгаданий місяць жнив ячменю був останнім, 12-м місяцем і позначався шумерськими ідеограмами ŠE.GUR₁₀.KU₅, що означають «(місяць) жнив ячменю». У зв'язку з розбіжностями у календарях найдавніших шумерських номових міст-держав, пов'язаних, можливо, з різною періодичністю доповнення тринадцятого місяця в окремих містах-державах, цей місяць, що був у Лагаші одинадцятим, а в досаргонівському Урі – першим місяцем нового року, мав також варіанти написання ŠE.KIN.KUD та še-gur-ku, які згідно із шумерсько-аккадськими словниками-силабаріями перекладалися як «жнина ячменю (за допомогою) серпа» [Емельянов 1999, 135]. Подібну за звучанням та семантикою назву še-KIN-ku, виявлено автором цієї статті при аналізі вищезгаданих адміністративних облікових документів епохи III династії Уру [<http://cdli.ucla.edu/text=P332444>]. Таким чином, можна припустити, що у згадану епоху в Сузіані використовувалася шумерська календарна назва še-KIN-ku, якою позначався, ймовірно, місяць, що міг тривати у часовому відрізку з другої половини лютого до першої половини квітня.

Чи стосувалася вказана назва саме лютого-березня, що згідно з ніппурським, а потім вавилонським календарем був останнім у році й аккадською мовою називався *adaru*, сказати важко. Співзвучні йому назви є ще й досі у єврейському календарі (адар, що відповідає лютому-березню), асирійському (місяць адар) та арабському сонячному (місяць азар) календарях, що відповідають березню. Тим більше автором роботи при аналізі господарсько-адміністративних документів III династії Уру, знайдених у Сузах, крім назви місяця *še-KIN-ku*, виявлено ще й назву *a-da-ru-um* [<http://cdli.ucla.edu/text=P112951>]. Згідно з аккадськими текстами I тис. до н.е. назва місяця *addaru* походить від кореня *adaru*, що означає «бути погано видимим, темним (про небесне тіло); бути засмученим, схвильованим, боятися». Дух обмеження та страху, що визначає семантику цього місяця, підтверджується приписами царям звільняти 16-го дня цього місяця ув'язнених, а також поститися – не їсти риби та м'яса 13-го та 20-го дня цього місяця. Такий дух страху, згідно з уявленнями стародавніх народів Месопотамії, а також Середземномор'я та Східної Європи, був характерний для старих задрісних богів, які відчували, що з настанням весни їм приходить кінець. В асиро-вавилонській міфології це були сім богів-синів Енмешарри (одного з найдавніших шумерських хтонічних божеств, що зберігало магичні закони світового порядку – МЕ. – В.Х.), які несли хвороби та руйнування, у римлян – бог Марс, якого виганяли 14 березня, у слов'ян – смертоносний Касьян, з яким пов'язаний високосний день 29 лютого. У цей же період серед стародавніх народів вказаного регіону відбувалися й обряди-вакханалії з надмірним вживанням хмільних напоїв та невпорядкованими статевими зв'язками, що знаменували прихід весни й нового життя, зокрема свято Афродіти й Адоніса в Сирії (9 березня), Кібели в Малій Азії (15 березня), Бахуса в Римі (17 березня), Астарті у Фінікії (17 березня). Ім'я цієї богині споріднене з іменем Іштар (шумерської Інани) – богині кохання й водночас війн і розбрату. В одному з документів, знайдених у Ніневії, що, на жаль, містить неповний напис внаслідок його пошкодження, повідомляється про святкування *a₂-ki-tu* – Нового року – царицею богів, тобто богинею Іштар [Емельянов 1999, 137–138].

Новий рік за асиро-вавилонським календарем припадав на другу половину березня [Емельянов 1999, 53–54]. У цей же період, а саме 21 березня, відзначається свято Нового року за сучасним сонячним іранським календарем, витоки якого належать до епохи Ахеменідів. Давньоперські назви місяців цього періоду в документах та написах еламською мовою являли собою не що інше, як еламську транскрипцію давньоперського оригіналу назв місяців. Зв'язок з асиро-вавилонським календарем, що має шумерські витоки, також простежується протягом історії еволюції іранських календарних систем [Фрейман 1946, 17–18]. Так, саме вавилонські астрономи, завдяки своєму багатовіковому досвідові, намагалися періодично, раз у кілька років, вставляти тринадцятий календарний місяць так, щоб мінімізувати коливання дати початку нового року, що святкувався у Вавилоні в місяці нісанну (березень-квітень), коли в Месопотамії збирали врожай ячменю [Бикерман 1975, 19]. Назва вавилонського місяця нісанну має спільний корінь із сучасною назвою нісан, що відповідає квітню в арабському сонячному й асирійському календарях та березню-квітню в єврейському календарі. Саме при цареві Кирі та після його царювання, між 538-м та 520 рр. до н.е., вавилонські астрономи досягли такого результату, що з року в рік новорічні свята починалися не раніше 12 березня й не пізніше 18 квітня, аналогічно тому, як Великдень у католиків відзначається між 22 березня та 26 квітня [Бикерман 1975, 20]. Православний Великдень, як відомо, святкують у часових проміжках, що датуються одним тижнем пізніше згаданих кінцевих дат часового проміжку, у якому святкується католицький Великдень. Проте порядок обчислення дати Великодня, Вознесіння Христа, Трійці, а також Великоднього посту базується на стародавній місячно-сонячній календарній системі іудеїв, вавилонян та асирійців, що сягає епохи стародавнього Шумеру.

Ймовірно, згідно з еламським календарем XV–XIV ст., виявленим на Хафт-Тепе, місяць *a-da-ri*, що є першим за списком місяцем року [Negahban 1993, 367], а не останнім 12-м, як у ніппурському календарі, міг відповідати березню-квітню або лише квітню. Слідом за ним у документах з Хафт-тепе стоїть назва місяця *še-er-i* (*še-er-i* EBUR)

(табл. 1), що, вірогідно, перекладається з аккадської мови як «(місяць) жнив» або «(місяць) збору врожаю» й відповідає, ймовірно, квітню-травню або лише травню.

Щодо порядку місяців сузійського календаря періоду III династії Уру, то автором цієї статті при аналізі текстів шумерських табличок вказаного періоду, знайдених у Сузах, виявлено лише один документ, у якому є натяк на порядок календарних місяців. У цій табличці лише два місяці згадуються у фразах, що йдуть одна за одною [<http://cdli.ucla.edu/P112955>] (мал. 1) й перекладені автором таким чином:

2.0.0 še-giš-i, sur-de, iti har-šu-bi-um	2.0.0 сезаму виділено як хлібний раціон у місяці har-šu-bi-um
2.0.0 iti a-ša, dingir-ra še-sag ₁ -ku, (m ₁₂)	2.0.0 у місяць жнив ячменю на полях богів
šu ti-a ⁴ Suen-na-bi-iš-ti	отримано (для) бога Suen-na-bi-iš-ti
e ₂ tan- ⁴ Ru-hu-ra-ti-ir	(від) дому (правителя) Тан-Рухуратіра (одного з еламських правителів династії Сіماشкі (1945? – 1925?))

Еламська династія гірської області Сіماشкі після загибелі III династії Уру захопила Сузіану, і згаданий у цьому документі правитель, ймовірно, царював уже після падіння останньої шумерської держави, хоча шумерська мова ще довго використовувалася як у Дворіччі, так і в Еламі як мова адміністративних та релігійних текстів. Назва другого за порядком місяця у вказаному документі перекладається як «місяць жнив ячменю на полях богів». Назву попереднього місяця har-šu-bi-um розшифрувати ще не вдалося.

До якої міри відомий науці порядок місяців еламського (сузійського) календаря XV–XIV ст. до н.е. відповідав порядковий календарних місяців періоду, що досліджується у цій статті, – це питання залишається відкритим. Можливо, у його вирішенні може допомогти порівняльний аналіз особливостей клімату Дворіччя й Сузіани, що протягом тисячоліть, ймовірно, не зазнав значних змін [Юсифов 1968, 29], а також періодичності проведення сільськогосподарських робіт у Дворіччі та на Сузіанській (Хузестанській) рівнині, що в цілому збігалися і збігаються зараз у зимово-весняний період. Зокрема, уже в січні у Месопотамії та Хузестані, незважаючи на холод, що досягає іноді 0°, а у Дворіччі бувають заморозки з інєєм, з'являються трава й зелень [Емельянов 1999, 129; Юсифов 1968, 30], а в лютому-березні

зріє ячмінь та починаються його ранні жнива [Емельянов 1999, 135]. У кінці квітня і в травні населення як Дворіччя, так і Хузестану збирає урожай основних зернових культур – озимої пшениці та ячменю, посіяного у лютому, що дозрівав протягом 80 днів [Емельянов 1999, 57; Юсифов 1968, 30].

Для вирішення питання про послідовність еламських місяців зазначеної епохи слід також взяти до уваги й тезу видатного еламітолога В. Хінца про відповідність місяця збору врожаю з полів храмів (ймовірно, iti še-er-hi-dingir# [ša] e-re-šum# [<http://cdli.ucla.edu>]), тобто «місяць жнив на оброблених полях». – В.Х.) місяцю квітню за сучасним календарем, а травня – еламському місяцю, на який припадали жнива на полях решти населення країни. Такий порядок місяців еламського календарного року принаймні у II тис. до н.е., коли

еламці спочатку мали зібрати врожай із храмових земель, а потім уже приступати до жнив на власних полях, на думку В. Хінца, був зумовлений тим значним впливом, який мало жрецтво на господарське життя еламського народу [Хинц 1977, 58].

У такому випадку, на нашу думку, вищезгаданий місяць še-KIN-ku₅, виявлений у сузійських табличках, що за семантикою відповідає назві 12-го місяця ніппурського календаря ŠE.KIN.KUD (še-gur-ku) – місяць жнив ячменю, – міг iti після місяця iti a-ša₃ dingir-ra še-sag₁-ku₅, тобто «місяця жнив ячменю на полях богів», і ці місяці могли припадати на лютий і березень та, можливо, охоплювати частково й інші, сусідні з ними місяці. За ними могли йти місяці, що означали збір решти врожаю, спочатку з «полів богів», тобто храмових земель, а потім з полів інших общинників, що відобразилося у назвах, знайдених автором у табличках: še-er-hi-dingir# [ša] e-re-šum# «(місяць) збору врожаю з полів богів, що були оброблені» та še-er-hi, тобто «місяць жнив» інших зернових культур на решті полів. З плином часу, завдяки впливові ніппурського та урського календарів на еламську календарну систему та поступовій семітизації назв місяців, згідно з висновком С. Ленгдона ще у 30-ті роки минулого століття [Юсифов 1968, 22; Langdon 1934, 42–48], можливо, відбулася

подальша заміна назви місяця *še-er-hi-dingir#* [ša] e-re-šum назвою *addaru*, що відображено в календарі з Хафт-тепе XV–XIV ст. до н.е., а *še-er-hi*, тобто «місяць жнив», що міг іти вслід за *addaru* (a-da-ti), має подібну за значенням назву *še-er-i EBUR*.

Серед інших назв місяців, як шумерських, так і семітських за походженням, виявлених при аналізі господарських документів із Суз епохи III династії Уру, є такі, що можуть як зустрічатися, так і бути взагалі відсутніми в месопотамських культових календарях. Останні, серед яких є назви, розшифровані та перекладені автором цієї праці, викликають труднощі з інтерпретацією їхньої семантики та визначенням їхнього місця в календарі за браком більш повних та пояснювальних джерел.

До останньої категорії можна віднести, наприклад, назву місяця *la-hu-um* [<http://cdli.ucla.edu/P112954>]. На нашу думку, його назву, беручи до уваги клинописне написання (мал. 2) та звучання, можна етимологізувати від аккадського *leqû*, що позначалося на письмі таким знаком: та перекладалося як «брати», «отримувати», «забирати», «приносити». Це слово має аналогічні за звучанням та значенням лексеми в івриті та угаритській мові [*Akkadian Dictionary*]. Якщо місяця могла стосуватися ця назва – питання майбутніх досліджень.

Дещо подібна ситуація і з назвою місяця *GAN₂ 'x' 'x' 'x' / bala 'gu²-laⁿ* [<http://cdli.ucla.edu/P112948>]. Внаслідок значного пошкодження напису та наявності в ньому шумерської ідеограми *GAN₂*, значення якої трактується досить приблизно, назву *iti GAN₂ 'x' 'x' 'x' / bala 'gu²-laⁿ* можна, на нашу думку, перекласти приблизно так: «місяць великого водовідведення», яке було необхідне після закінчення паводка з метою збереження води для зрошення та запобігання випаровуванню води зі штучних водоймищ та зрошених полів, що могло призвести до ерозії ґрунтів. Можливо, цей місяць припадав в Еламі на кінець лютого – початок березня, а саме тоді починається водовідведення у сучасному Хузестані [*Saddha-ye Makhzani va Tanzimi-ye Karkheh*], і, таким чином, доведеться цей місяць ставити десь між згаданими «місяцем збору ячменю з полів богів» та «місяцем збору ячменю з полів общинників». Тут навряд чи можна робити переконливі висновки до

знаходження більш точних джерел про порядок місяців або принаймні джерела, де назва цього місяця не буде пошкодженою.

Гіпотетичною може бути й семантика місяця із шумерською назвою *ki-tum*, тобто «поховання», «могила». Можливо, він відповідав червню-липню, який у вавилонському календарі, що виник на основі ніппурського, називався Ду'узу (ця назва є співзвучною з назвою місяця таммуз, що в сучасних асирійському та арабському календарях відповідає липню. – *В.Х.*). У цьому місяці наставала спека, а на зрошених полях у долині згаданих рік з'являвся трав'яний покрив, який заорювали в землю як добриво, а також готували поля до роботи шляхом повторної оранки, боронування та висівання насіння. Саме з цим пов'язані обряди ранніх землеробів, що супроводжувалися оплакуванням зернят, які закопували в землю, щоб вони потім проросли, а також сюжети про передчасну смерть молодих божеств, які потім воскресали. У шумерській міфології таким був бог родючості й приплоду худоби Думузі (вавилонський Таммуз), чоловік богині кохання та війн – шумерської Інанни, еламської Ірніні, вавилонської Іштар. Обряди, пов'язані з відходом Думузі (Таммуза), здійснювалися в Шумері та Вавилоні й, можливо, в Еламі саме у червні-липні [*Емельнов 1999, 77–81*].

Зазвичай не виникає проблем з інтерпретацією назви місяця *abu* (*a-bi*), що також була виявлена автором при аналізі господарських документів із Суз періоду III династії Уру, оскільки ця назва є співзвучною з назвою вавилонського місяця *abu* та єврейського місяця *аб/ав* (липень-серпень), а також місяця *аб*, що в сучасному асирійському та арабському сонячному календарях відповідає серпню. У цей час спека в Месопотамії та Хузестані досягає вдень 45–50 °С, а то й вище. З південного заходу віють спекотні вітри-суховії, і здійснюється збір фініків. Назву *abu* (*abi, api*) С. Ленгдон перекладав як «тростина», «дрова», «хмиз». Саме в цьому місяці у Шумері та Вавилоні відбувалися обряди із запаленням факелів, що символізували знищення священним вогнем і Сонцем злих духів, усілякої нечисті, яка виходить із підземного світу. Відбувалися також обряди годування душ предків, яким, згідно з віруваннями як жителів Дворіччя, так і еламітів, не вистачало їжі та

питва. Крім того, проводилися спортивні змагання молоді на честь предка-героя Гільгамеша, символами якого були лев та Сонце [Дьяконов 1990, 294; Емельянов 1999, 46–47, 83–91]. Тому асоціація цього місяця зі знаком зодіаку Лева, що виникла ще в глибоку давнину, не випадкова. Обряди стародавніх народів Близького Сходу і Європи, що проводилися у липні й першій половині серпня і були пов'язані з образом Сонця, відображали також і початок скорочення світлового дня, поступовий «відхід Сонця в Нижній світ». Ці вірування проявлялися й у купальських обрядах давніх слов'ян, що склалися як із перестрибування через вогонь, що уособлював Сонце, так і пускання труноподібних човників зі свічками, і це символізувало відхід Сонця до підземного царства [Емельянов 1999, 91].

Назва останнього з місяців, представлених у цій статті, – *dam-ha-ri* (*tam-hiri*) [<http://cdli.ucla.edu/P112942>], що означає аккадською мовою «битва», – не зустрічається в шумерських та вавилонському календарях, проте в еламських джерелах XV–XIV ст. до н.е. цей місяць є дев'ятим та відповідає листопаду-грудню. У Вавилоні це був місяць *kis(si)limu*, у євреїв він називається *kislev*, а в ніппурському календарі позначався шумерською ідеограмою GAN-GAN-E₃, що на основі аналізу даних асирійської астролябії приблизно XI ст. до н.е. означало «вихід з підземного царства бога чуми і вбивств Ерри», що, на думку В.В. Емельянова, могло означати «місяць виходу Убивці року» [Емельянов 1999, 114]. Саме в цьому місяці максимально можливо, за законами природи, зменшується світловий день. У цей же період, у 25-й день місяця *kislev*, іудеї

святкують Хануку, головним обрядом якої є запалення вогнів, що символізує відновлення храмового вівтаря, а слов'яни православного віросповідання відзначають день Св. Прокла, кленучи в цей день підземну нечисть, щоб вона не виходила назовні [Емельянов 1999, 118].

Ця стаття є чи не першою спробою дослідити процес становлення стародавньої еламської календарної системи, що відображала світогляд еламітів на найдавніших етапах їхньої історії, а також вплив на нього месопотамської культури й релігійних вірувань. Крім того, у цій статті було гіпотетично встановлено порядок місяців еламського календаря періоду III династії Уру приблизно з грудня по травень і подано інтерпретацію деяких назв інших місяців, знайдених автором у відомих науці джерелах. Чимало факторів ускладнюють процес дослідження цього питання – це й обмеженість джерел, які часто не містять відомостей про порядок місяців у календарних системах, і неточність давніх місячно-сонячних календарів цього регіону внаслідок нерегулярних вставок високосних місяців тощо. Тому попереду ще багато роботи, метою якої є виявлення цілісності світосприйняття давніх еламітів протягом календарного року як системи різноманітних свят і обрядів, що характеризують особливості світогляду носіїв однієї з найдавніших культур і цивілізацій світу. Дослідження природно-календарно-господарської системи Еламу й Шумеру матиме значення й для дослідження еволюційного процесу кліматичних змін у найдавніших центрах землеробства й у світі взагалі, чому в останні десятиріччя приділяється неабияка увага.

Література

- Байбурич А.К. Ритуал в традиционной культуре. Санкт-Петербург, 1993.
 Бикерман Э. Хронология Древнего мира. Москва, 1975.
 Вейнберг И.П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока. Москва, 1986.
 Дьяконов И.М. Люди города Ура. Москва, 1990.
 Дьяконов И.М. Основы хронологии Вавилонии и Ассирии // Приложение к книге: Бикерман Э. Хронология Древнего мира. Москва, 1975.
 Дьяконов И.М., Дандамаев М.А., Лившиц В.А. Месяцы в Древней Передней Азии // Приложение к книге: Бикерман Э. Хронология Древнего мира. Москва, 1975.
 Емельянов В.В. Древний Шумер: очерки культуры. Санкт-Петербург, 2003.
 Емельянов В.В. Ниппурский календарь и ранняя история зодиака. Санкт-Петербург, 1999.
 Календарь в культуре народов мира. Москва, 1995.

- Протт В.Я. **Русские аграрные праздники**. Москва, 1995.
- Фрейман А.А. Древнеперсидский календарь в свете новейших открытий // **Вестник древней истории**, 3, 1946.
- Хинц В. **Государство Элам**. Москва, 1977.
- Храновський В.А. **Етнічна історія стародавнього Еламу (V – середина I тис. до н.е.)**. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2007.
- Юсифов Ю.Б. **Элам. Социально-экономическая история**. Москва, 1977.
- Basello G.P. **Babylonia and Elam. The Evidence of the Calendars** // <http://digilander.libero.it/elam/elam/chicago.htm>
- Akkadian Dictionary // www.premiumwanadoo.com/cuneiform.languages/dictionary/list.php
- Ghirshman R. **Iran az Aghaz ta Eslam**. Tehran, 1997.
- Landsberger B. **Der Kultische Kalender der Babylonier und Assyrer**. Leipzig, 1915.
- Langdon S. **Babylonien Menologies and the Semitic Calendars**. London, 1934.
- Negahban E.O. **Haffari-ye Haft Tepeh va Dasht-e Khuzestan**. Tehran, 1993.
- Saddha-ye Makhzani va Tanzimi-ye Karkheh // www.abangah.net
- Steve M.J., Vallat F. **Selseleh-e Ige-Halkiha** // **Athar**, 1990.
- Yamamoto Sh. The «Agricultural Year» in Pre-Sargonic Girsu-Lagash // **Acta Sumerologica**, 1, 1979.